

YÖNETİM BİLİMİNDE FELSEFİ KÖKENLER: HEGEL'DEN FICHTE'YE YÖNETİM VE STEIN'İN GERÇEKLİK BİLİMİ

İsmail Bahadır TURAN¹

ÖZ

Lorenz von Stein, 19. yüzyılın en önemli ve çağdaşlarını olduğu gibi kendinden sonrakileri de derinden etkileyen sosyal bilimcilerin başında gelmektedir. Bu etkisi hala devam etmekte, sosyal bilimlerde inceleme konusu yapılan hemen her alanda yine ve yeniden Stein'a başvurulmaktadır. Stein, Türkçe alan yazında son dönemdeki bir istisna dışında hiç incelenmemiştir. Yanlış biçimde Hegel dizgesinin sıkı bir takipçisi olarak tanımlanmıştır. Ancak ne Hegel dizgesinin ne de Alman İdealist Felsefesi'nin tavizsiz izleyicisidir. Stein, Hegel'in Tarih Felsefesi'nin son bölümünün devamı niteliğinde sayılabilecek eseriyle devrim sonrası Fransa ve sosyal olayları incelemiştir. İdealist felsefeyle gerçek yaşam arasında uyumsuzluğu görmüş ve Hegel dizgesinin kısıtlarını aşarak kendine özgü gerçeklik bilimini oluşturmuştur. Devrimin yıkıcı sonuçlarını gözeterek sınıf uzlaşmazlığının çözüme kavuşturulması ya da yönetilmesi gerekmektedir. İşte Stein, Fichte'nin "Eylem Felsefesi" kullanarak sınıf uzlaşmazlığını çözmek üzere "eyleyen ya da çalışan devleti" yerleştirmiştir. Çalışmada ağırlıklı olarak birincil kaynaklar üzerinden Stein'in Hegel dizgesiyle ilişkisi, Fichte'nin eylem felsefesine yaklaşımı, kendine özgü gerçeklik bilimini oluşturması ile yönetimin özüne eylemi yerleştirmesi gösterilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Sözcükler: Stein, Hegel, Fichte, Yönetim, Devlet, Eylem, Gerçeklik Bilimi

PHILOSOPHICAL ORIGINS IN THE SCIENCE OF ADMINISTRATION: FROM HEGEL TO FICHTE- ADMINISTRATION AND STEIN'S SCIENCE OF REALITY

ABSTRACT

Lorenz von Stein stands out as one of the foremost social scientists of the 19th century, profoundly influencing both his contemporaries and subsequent generations. His enduring influence continues to shape research across a multitude of fields within the social sciences, with scholars frequently turning to Stein as a pivotal figure. Surprisingly, there has been scant examination of Stein's work within Turkish literature, with only one recent exception. Furthermore, he has been erroneously characterized as a strict adherent of the Hegelian system. However, it is essential to clarify that he does not rigidly adhere to either the Hegelian system or German Idealist Philosophy. Stein conducted a comprehensive analysis of post-revolutionary France and social events, a work that can be considered an extension of Hegel's Philosophy of History, particularly its final chapter. He astutely recognized the discord between idealist philosophy and real-life circumstances, and in transcending the limitations of Hegel's system, he crafted his distinct science of reality. In light of the destructive aftermath of the revolution, resolving or managing class antagonism became imperative. In this regard, Stein drew inspiration from Fichte's "Philosophy of Action" and introduced the concept of the "acting or working state" as the means to address class antagonism. This study primarily relies on primary sources to elucidate Stein's relationship with the Hegelian system, his interpretation of Fichte's philosophy of action, his formulation of his unique science of reality, and his central placement of action within administration.

Keywords: Stein, Hegel, Fichte, Administration, State, Act, the Science of Reality.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Bahçeşehir Kıbrıs Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Lefkoşa/KKTC, e-posta: ismailbahadir.turan@baucyprus.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9938-0175

Makalenin geliş tarihi: 01.08.2023
25.10.2023

Submission Date: 01 August 2023

Approval Date: 25 October 2023

Giriş

Sosyal bilimler alanında büyük yazarlar sorulduğunda hemen herkesin bir çırpıda sayabileceği çok sayıda isim vardır. Sayılacak bu isimler kişilere göre değişiklik gösterse de hemen hemen hep aynı bilginlerdir. Lorenz von Stein (1815-1890) ise bu isimler arasına hemen hiç girmemektedir. Ancak özellikle 19. yüzyılın ilk çeyreğinden başlamak üzere sosyal bilimlerde verilen eserlerde, atıf yapılsın yapılmıyın bir şekilde Stein'in etkisi bulunmaktadır. Gerçekten de filozof, hukukçu, tarihçi, iktisatçı, sosyolog ve yönetim bilimci Stein'in, Devlet Bilimi'ni oluşturduğunu düşündüğü alanlarda, geniş ve kapsamlı bilgiye sahip olduğu söylenebilir. Bunun dışında 19. yüzyılın son hezarfenlerinden (generalist) biri sayılmasında düşün yapısının çeşitliliği gibi derinliği de etkili olmuştur.

Bu çalışmanın birkaç temel amacı bulunmaktadır.² Temel amaç ise Stein'in oluşturduğu yönetim biliminin felsefi kaynaklarının gösterilmesidir. Bu çerçevede çalışmada, Hegel'in Tarih Felsefesi'nin son bölümü bağlamında Fransız devrimini irdelemesi, idealist felsefe ile gerçek yaşam arasındaki uyumsuzluğun farkına vararak analiz etmesi ve buradan da kendine özgü "Gerçeklik Bilimi"ne geçmesi ortaya konacaktır. Ancak yönetim bilimine asıl katkısı, sınıf çatışmasının yol açacağı sosyal sorunların çözümü için Alman İdealist Felsefesi'ndeki köklerini unutmadan Fichte'nin Eylem Felsefesi'ni (Tat-Philosophie) kullanarak yönetimin özüne eylemi yerleştirmesidir. Kısaca çalışmada, yaratmaya çalıştığı eyleme dayanan yönetim biliminin felsefi kaynakları ele alınacaktır. Dolayısıyla çalışmanın temel iddiası, Stein'in, Hegel'in Tarih Felsefesi'ni kullanarak sınıf uzlaşmazlığı olarak sosyal sorunu tespit ve analiz ettiği, idealist felsefeden kendine özgü gerçeklik bilimine geçerek uzlaşmazlığın çözümü için eyleyen devleti görevlendirdiğidir.³ Bu doğrultuda, öncelikle Stein toplum, devlet, yönetim ve sosyal soruna yaklaşımı ele alınacaktır. Ardından Sol Hegelcilerle ilişkisi, Hegel'e ilişkin kişisel okuması üzerinden Hegel dizgesinden ayrımı, Gerçeklik Bilimi ve kendine özgü hale getirdiği Gerçeklik Bilimi'ne geçişi gösterilecektir. Son olarak da Hegel'in Tarih Felsefesi üzerinden devrim sonrası Fransa'yı incelemesi, idealist felsefe ve gerçek yaşam arasındaki uzlaşmazlığı analiz etmesi, buradan da sınıf çatışmalarını irdeleyerek sosyal sorunun çözümü için eyleyen devlete ulaşması gösterilecektir.

² Stein'in Türkçe alan yazına tanıtılması ve eserlerine ilişkin bir yazın birikimi oluşturulmasını sağlamak diğer amaçlar olarak belirtilebilir.

³ İsmail Bahadır Turan, *Alman İdealist Felsefesinden Gerçeklik Bilimine Lorenz von Stein (1815-1890) Yaşamı ve Eserleri*, Ankara: Bahçeşehir Kıbrıs Üniversitesi Yayınları, Orion Kitabevi, 2022, 15-234.

Çalışmada birincil kaynaklar olarak Stein'in eserleri kullanılmıştır. Tüm eserlerine atıf verilmese de çalışma bağlamında yazın mirası bir bütün olarak göz önünde bulundurulmuştur. Ayrıca özellikle Stein uzmanı olarak kabul gören Almanca yazan bilim insanlarının eserleri ikincil kaynaklar olarak incelenmiştir. Çalışmanın başlıca kısıtı Stein'in çok kapsamlı eserler vermesidir. Diğer taraftan çalışmada Almanca sözcükler, asıllarına sadık kalmak ve olası araştırmacıların çalışmasını kolaylaştırmak üzere söz konusu dönemdeki yazılışlarıyla verilmiştir.

Stein: Toplum, Devlet ve Hegel

Stein, Almanya'da yönetim biliminin (Verwaltungswissenschaft) ve sosyolojinin (Gesellschaftswissenschaft) kurucusu olarak kabul edilmektedir. Yönetim biliminin nesnesine de devleti, ancak eyleyen devleti koymuştur. Yönetim bilimini oluştururken kaynağını Alman İdealist Felsefesinden almış, ancak idealist felsefenin kısıtlarının farkında olarak kendine özgü Gerçeklik Bilimi'ni bu yaratısında kullanmıştır. Dolayısıyla ilk olarak Stein'in nasıl bir yönetim bilimi yaratmak istediği açıklanmalıdır. Ardından da felsefi kökenleri ortaya konmaya çalışılacaktır. Bu şekilde Steinci yönetim biliminin çekirdeğinde yer alan felsefi kaynakların daha anlaşılır biçimde takip edilebileceği düşünülmektedir.

Stein'a göre toplumsal sorunların kökeninde iktisadi olgular yatmaktadır. Bu olguların yol açtığı sorunların da çözülmesi ya da yönetilmesi gerekmektedir. Ancak Stein, Karl Marx'tan ve diğer sosyalist ve komünist yazarlardan farklı olarak bu sorunların şiddete, sefalete ve devrime yol açmadan çözülebileceği, toplumun ve devletin yok olmasının engellenebileceğini ön görmektedir.⁴

Stein'a göre Hegel'in dizgesinden ne toplumsal hareketler doğru olarak kavranabilmekte ne de çözüme ulaşılabilir. Giderek kendini gösteren yeni üretim tarzı kapitalizmin farkında olarak Stein, sınıflar arasındaki gerilimi kavramıştır. Feodal kalıntılar olarak zümreler ve soylular ile yükselen sanayi toplumunun sınıfları arasında bir mücadele sürmektedir. Bu savaşı sanayi toplumunun sınıfları kazanacaktır. Ancak sonrasında feodal yapılara karşı ilk aşamada birleşen sanayi toplumu sınıfları, kendi aralarında savaşımaya başlayacaklardır. Stein, temel olarak iki sınıf görmektedir: sermaye sahibi ve proletarya. Mücadele, devlet iktidarını ele geçirmek üzere gerçekleşecektir. Sonuçta

⁴ İsmail Bahadır Turan, *Alman İdealist Felsefesinden*, 186.

hangi sınıf kazanırsa kazansın iktidar gücünü kendi sınıfı lehine kullanacağından toplum ve sonunda devlet çözümlenip yok olacaktır.⁵ Dolayısıyla Stein, sınıf uzlaşmazlığının çözümünün devrimde değil, uzlaşmazlığın yönetilmesinde yattığını söylemektedir.

Sınıf uzlaşmazlığının yarattığı çelişkiler, bireyin ve doğal olarak toplumun özgürce gelişmesini engelleyecektir. Çünkü çelişkiler bireylerin hem iktisadi durumları hem de esaretlerinde hissedilecektir. Dolayısıyla bu çelişkinin yarattığı tehlikenin nasıl çözüme kavuşturulacağı sorusu gündeme gelmektedir. Sorunun özü, Sosyal Sorun'un (sociale Frage) çözümüdür. Kısaca sermayesiz emeğin, sermaye edinim yoluyla nasıl iktisadi özgürlüğe kavuşacağıdır. Diğer taraftan bu soru, yoksulluk sorunundan tümüyle farklıdır. Sermaye sahibi sınıf, kendiliğinden ve gönüllü olarak egemen konumunu terk etmek istemeyecektir. Proletaryanın giderek yükselen talepleri için bir şey yapılacaksa bu ne komünizmin ön gördüğü saf şiddet ya da devrim ne de sosyalist teorilerden gelecektir. Üçüncü bir güç olarak ancak devlet sorunu çözebilir. Emek ve sermayenin üzerinde yer alan, ancak toplumsal gelişme idesini aşmayan, bu ideye bağlı devlet, tüm haklı çıkarların kişisel birliğidir. Yasal çıkarlar ise toplumun bütüncül gelişiminin şartıdır.⁶

200

Alman organik devlet anlayışında önemli bir sorun bulunmaktadır. Organizma, yaşamını sürdürebilmek için rasyonel hareket etmek zorundadır. Ancak organizma olarak devlet her zaman rasyonel hareket etmemekte, yanlış kararlar alabilmektedir. Dolayısıyla devletin hatalarının açıklanması gerekmektedir. Stein, bu çelişkiyi devlete kişilik (persönlichkeit) vererek çözmektedir. Devlete kişilik atfedildiğinde, devletin hataları da açıklanabilir olmaktadır.⁷ Ancak belirtilmelidir ki burada devlet tüzel kişiliğinden bahsedilmemektedir. Kişilik olarak devlet, kendi belirlenimini kendi istek ve eylemiyle gerçekleştirmeye çalışan organizmadır. Toplum ise kişilik değil, bireylerin kendilerine özgü çıkarlarını hayata geçirmek için mücadele ettiği bağımlılık alanıdır. Başka deyişle yaşamın doğal unsurlarının sürekli çatıştığı bir ortamdır. Bu çerçevede devletin özü "İde" (Idee), toplumun özü "Çıkar" (Interesse) olarak ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla devletin idesi "Özgürlük" (Freiheit), toplumunki "Bağımlılık" (Unfreiheit) olmaktadır. Öyleyse devlet her

⁵ Lorenz von Stein, *Handbuch der Verwaltungswissenschaftslehre Verwaltungsrecht, mit Vergleichung der Literatur und Gesetzgebung von Frankreich, England und Deutschland, Als Grundlage für Vorlesungen*, Stuttgart: Verlag der J. G. Cotta'schen Buchhandlung, 1870, 440-442.

⁶ Lorenz von Stein, *Handbuch der Verwaltungswissenschaftslehre*, Stuttgart 1870, 442,443.

⁷ Jürgen Zander, "Lorenz von Stein als Soziologe", *Tönnis-Forum: Mitglieder-Rundbrief der Ferdinand-Tönnies-Gesellschaft e.V.*, Heft 1, Jahrgang 13 (2004): 43-46.

alandaki özgürlüğün koruyucusu değil, özgürlüğü yaratan olmalıdır. Toplumda her birey kendisini özgür kılacak araç olarak mülkiyete sahip olmayı istemektedir. Bu amaca da diğer bireyleri kendine bağımlı kılarak ulaşabilir. Toplumda birey sadece kendi özgürlüğünü arzularken devlet, tüm bireylerin özgürlüğünü gerçekleştirmek istemektedir. Bu noktada bireyin diğerlerini kendine bağımlı kılmasının aracı olarak mülkiyet ortaya çıkmaktadır. Mülkiyet sahibi olanlar ve olmayanlar olarak ayrıldığında toplumdaki özgürlük, giderek artan bir eşitsizliğe kaynaklık eder. Devletin görevi, eşitsizliğin yaratacağı gerilimlerin yıkıma yol açmasını önlemektir ve bu amaca ancak eylemleriyle ulaşabilir. O halde bu eylemlerin bilgisinin oluşturulması gerekmektedir. Bu bilgi de yönetim bilimine akmaktadır.⁸

Sosyal sorunun çözümü, diğer ifadeyle sınıflar arasındaki gerilimin devrime yol açmasını engellemek için devlet, bireyin kendini en üst düzeyde gerçekleştirmesinin maddi ve manevi şartlarını sağlamalıdır. Kökeni Alman İdealist Felsefesi'nde bulunan bu yaklaşımdan da Stein, eylem olarak yönetime ulaşmaktadır. Devletin dikkatli ve etkin bir biçimde topluma müdahale ederek görevlerini yerine getirmesi, amacına ulaşmaya dönük eylemleri yönetimidir. Bu çerçevede yönetim, toplumda bireyin kişiliğinin gelişimi öyle desteklenmeli ki çıkar çatışmalarına ve uyumsuzluklara rağmen birey kendini özgürce gerçekleştirebilsin anlamına gelmektedir. Dolayısıyla devletin eğitim-öğretim, kültür işleri, ıslah gibi eylemleri tinsel bir varlık olarak insana yöneliktir. İktisadi alanın yönetimi, üreten insan için çalışırken sosyal reform ve sosyal yönetim ise çıkar çatışmalarının toplumdaki zararlarına karşı etki edecektir.⁹ Bu durumu ve sebeplerini Stein şöyle açıklamaktadır:¹⁰

“Devlet, tüm bireylerin iradesinin, kişisel birliğe yükseltildiği topluluktur ve bu irade, devletin eylemi olarak ortaya çıkar. ... Tüm bireyler kendi gelişimlerinin farklı aşamalarında bulunmaktadırlar. Bu bireyler, devletin kişiliğini oluşturduğundan her bireyin bulunduğu gelişim düzeyi, devletin de gelişim düzeyidir. ... Devlet ne kadar zeki yurttaşlara sahipse kendisi de o kadar zeki ne kadar zengin yurttaşlara sahipse o kadar zengindir. ... Bireyin tinsel, fiziksel ve maddi serveti

⁸ Lorenz von Stein, *Handbuch der Verwaltungswissenschaftslehre Verwaltungsrecht*, Stuttgart 1870, 441-443.

⁹ Jürgen Zander, “Lorenz von Stein als Soziologe”, 49-51.

¹⁰ Lorenz von Stein, *Geschichte der sozialen Bewegung in Frankreich von 1789 bis auf unsere Tage*, Erster Band, Leipzig: Verlag von Otto Wigand, 1850, XXXIV.

geriye giderse devlet de geriler. ... Bu şekilde anlaşılır olmaktadır ki, tüm bireylerin gelişimlerinin toplamı, devletin gelişiminin toplamıdır. Devlet en yüksek kişilik olarak en üst gelişimi gerçekleştirmeye ayarlanmıştır ve bunun için tüm yeteneklere sahiptir. Yaşamının en üst gelişimine, kendi belirlenimine ulaşmak için devlet, bütün bireylerin ilerlemesi, zenginliği, gücü ve zekâsının gelişimini tüm kuvvetiyle amaçlamak zorundadır. Çünkü devlet her bireyle ilgilenerek/gelişimini sağlayarak kendisiyle ilgilenmekte/kendi gelişimini sağlamaktadır. Tekil kişiliklerin birliği olarak devletin, kendi durumunu ilerletmek dışında başka bir yolu yoktur.

Devlet kavramından kaynaklanan ve devlet tarafından değiştirilemeyen bu görev, eylemleri/faaliyetleri için (faaliyetlerini yerine getirebilmesi için) gerekli olan görevdir. Tek kelimeyle bu görev, devletin temel ilkesidir.”

O halde soru devletin nasıl eyleme geçeceği. Stein, çalışan devlet (der arbeitende Staat) olarak devleti tanımlamaktadır. Bir organizma olarak devlet, işlerini yerine getirmek üzere gerekli organları kendi bünyesinden yaratacaktır. Başka deyişle devletin organları, resmî kurumlardır ve devlet, işlerini bu kurumlar aracılığıyla yerine getirecektir. Ayrıca kurumlar aracılığıyla devlet kendisini toplumsal alandaki çıkarlardan bağımsız kılacak ve çıkar çatışmalarının üzerinde yer alacaktır. Öte yandan sınıflar, sınıf çıkarlarını gerçekleştirmek üzere devlet gücünü ele geçirmek amacıyla hareket edeceklerdir. Devlet ise her bireyi, kendisini gerçekleştirme yolunda aynı ölçüde desteklemelidir. Dolayısıyla bir bütünlük oluşturmalıdır. Tüm kişiliklerin yansıması ve temsilcisi olarak devlet, tekil insan örneğine göre kendisini düzenler. Devlette “Ben” (Ich), “İrade / İstenç” (Wille) ve “Eylem gücü” (Tatkraft) ya da “Eylem” (Tat) bulunur. Devletin Ben’i devlet başkanı; iradesi yasama (Gesetzgebung); eylemi ise yürütme / hükümet (Regierung / Exekutive) olarak sıralanır.¹¹ Kısaca devlet, bireylerin hiçbir zaman ve biçimde tek başlarına başaramayacakları iktisadi, toplumsal ve kişisel gelişimlerinin koşullarını oluşturmak dışında başkaca bir eylem ya da faaliyette bulunmamalıdır. Önemli bir diğer noktada özgürlük anlayışı kapsamında Stein’a göre devlet, kendilerini gerçekleştirmelerine ilişkin kararları birey ve bireyin bağımsız eylemlerine

¹¹ Jürgen Zander, “Lorenz von Stein als Soziologe”, 49-51.

bırakmalıdır.¹² Stein, başka bir kavramdan daha faydalanmaktadır. Kendini bir üst düzeyde gerçekleştiren birey, ne yapacaktır sorusu gündem gelmektedir.

Stein'a göre toplumun içinden toplumsal eşitsizliklerin, farklılıkların düzelmesi olanak dışıdır. Bu nedenle devlet, emek yoluyla mülkiyet sahibi olma olanağını, mülkiyet sahibi sınıfın engellemesine izin vermemelidir. Yöntem ise "Sosyal Geçişlilik" ya da "Sosyal Hareketlilik" in (soziale Mobilität) gerçekleşmesini sağlamaktır.¹³ Bu durumda sınıflar arasında geçişliliğin nasıl sağlanacağı gündeme gelmektedir. İktisadi faaliyetler, ücret ve vergi politikaları öyle belirlenmelidir ki emekçiler tasarruf ve mülkiyet sahibi olma imkânı bulmalıdırlar. Marx'tan farklı olarak Stein, sosyal sorunların, özel mülkiyeti kaldırmakla ve sosyal devrimle çözülemeyeceğini söylemektedir. Aksine üretim araçlarının iyileştirilmesi, teknik yöntemlerle veriminin artırılması, işgücünün daha nitelikli kılınmasıyla çözülebilecektir. Sürekli sosyal reformlar, teknik kazanımlar, iyileştirilmiş eğitim-öğretim, insanları kötü ücret ödenen mekanik işlerden artan biçimde kurtaracaktır. Özgür emeğin çalışması ve daha yüksek gelir yoluyla bireylerin özerkliğinin teşvik edilmesi, maddi ve manevi toplumsal zenginliklerden pay almasının sağlanması gerekmektedir. Böylece bireyin kendi doğal belirlenimine ulaşması olanağı art arda olacak biçimde yaratılabilecektir.¹⁴ Görüldüğü gibi Stein, analizlerine iktisadi olgulara, sınıf analizlerine dayandırmakta, ancak devletin nihai amacını ve görevini Alman İdealist Felsefesi'nden çıkarmakta ve devletin eyleyerek bireylerin en yüksek kişisel belirlenimlerine ulaşmasını sağlamakta görmektedir. O halde Stein'ın, bu düşüncelerinin felsefi kaynaklarının açıklanması ve kendine özgü Gerçeklik Bilimine ulaşmasının gösterilmesi gerekmektedir.

Felsefi Kaynaklar ve Gerçeklik Bilimi

Stein'ın Alman İdealist Felsefesi'nin gölgesinde büyüdüğü açıktır. Ancak yine de üslubu, kavramları kullanışı, Sol Hegelcilerle ilişkisi bağlamında kolayca Hegel

¹² Lorenz von Stein, *Geschichte der sozialen Bewegung in Frankreich von 1789 bis auf unsere Tage, Das Königtum, Die Republik und die Souveränität der französischen Gesellschaft seit der Februarrevolution 1848*, Dritter Band, Leipzig: Verlag von Otto Wigand, 1855, 219.

¹³ Joachim Krause, "Lorenz von Stein als politikwissenschaftlicher Theoretiker und politischer Philosoph", *Kontinuität und Kontroverse. Die Geschichte der Politikwissenschaft and der Universität Kiel*, Wilhelm Knelagen, yayınlayan. Tine Stein, Essen: Klartext Verlag, 2013, 199,200.

¹⁴ Ilse Arlt, *Die Grundlagen der Fürsorge*, yayınlayan. Maria Maiss, Werkausgabe Ilse Arlt, Band 1, Soziale Arbeit-Social Issues Bd.10, Wien: LIT Verlag, 2010, 271.

dizgesinin sıkı bir izleyici olarak tanımlanması yanlıştır. Aksine daha öğrencilik yıllarının en başında Hegel ile arasında mesafe koymuştur.¹⁵ Kısaca Stein, Hegelci olmadığı gibi Alman İdealist Felsefesi'nin kötü bir taklitçisi de değildir.¹⁶ Öte yandan Stein, Sol Hegelciler için daha genç yaşlarında bile oldukça önemli bir bilim insanıdır. Sol Hegelcilerin önde gelen isimlerinden Arnold Ruge (1802-1880), Sol Hegelcilerin toplandığı "Halle Bilim ve Sanat Yıllığı" (Die Hallischen Jahrbücher für Wissenschaft und Kunst) kısaca Halle Yıllığı'nın yayımcılarındanıdır.¹⁷ Ruge'nin 19 Temmuz 1839 tarihli mektubu, Sol Hegelci çevrelerin Stein'dan beklentilerinin büyüklüğünü, dehasına duyulan hayranlığı göstermektedir. Mektubunda Ruge şöyle demektedir:¹⁸

"Sizden (Stein'dan) dileğimiz Kiel ve Holstein topraklarından (çıkıp), özellikle en yeni felsefenin (Sol Hegelcilik) sosyal yönüyle (yönünü kullanarak) kendinizi tümüyle özgürleştirerek dünyaya (açılmanız) ve şu anki hareketin (Sol Hegelcilik) efendisi olmanızdır."

Ancak Stein'a göre Hegel dizgesinden gerçek yaşamı kavramak olanaksızdır ve bu yoldan gidilerek devlet ve hukuk bilimi tamamlanıp sonuçlandırılmaz. Çünkü Hegel'in kapalı sistemi, objektif ruhun kendi kendine hareketiyle ve kendiliğinden, gelecek için çözüme ulaşamayacaktır. Bunun için Hegel'in sistemi geleceğe doğru açılmalıdır ve işleyen, aktif bir ruha ihtiyaç duymaktadır. Bu ruh, kendi tasarımıyla gerçekliğe olan yolu bulacaktır. Stein, Berlin'deki hukuk çalışmaları sırasında da Hegel'in hukuk biliminde açtığı tartışma ortamından, bilim yani felsefe ile gerçek yaşam arasındaki gerilimden etkilenmiştir. İşte bu gerilim, Stein'ı Gerçeklik Bilimi'ne (Wirklichkeitswissenschaft) götürecektir. Kısaca Stein, kendisini henüz Hegel dizgesi yerine gerçek yaşamı da kapsayacak bir okul yaratacak durumda görmemektedir. Öncelikle felsefeyi ve geniş, somut hukuk mirası ile pozitif hukuku incelemesi gerektiğinin bilincindedir.¹⁹

Her ne kadar daha öğrencilik yıllarında Hegel dizgesinin gerçek yaşamı açıklayamadığına inansa da özellikle devrim sonrası Paris'te erken sosyalistlerle

¹⁵ Stefan Koslowski, *Zur Philosophie von Wirtschaft und Recht, Lorenz von Stein im Spannungsfeld zwischen Idealismus, Historismus und Positivismus*, Berlin: Dunker&Humblot Verlag, 2005, 13.

¹⁶ İsmail Bahadır Turan, "Wilsoncu Kamu Yönetiminde Alman Kökenlerin Yokluğu: Von Stein, Bluntschli ve Hegel", *SBF Dergisi*, Cilt 74, Sayı 4, (2019): 1269-1274.

¹⁷ Werner Schmidt, "Lorenz von Stein. Ein Beitrag zur Biographie zur Geschichte Schleswig-Holstein und zur Geistesgeschichte des 19. Jahrhunderts", içinde *Jahrbuch der Heimatgemeinschaft des Kreises Eckernförde*, Eckernförde: Jahrbuch der Heimatgemeinschaft des Kreises Eckernförde, 1956, 25,26.

¹⁸ Stefan Koslowski, *Zur Philosophie von Wirtschaft und Recht*, 24.

¹⁹ Werner Schmidt, "Lorenz von Stein", 28.

tanışması, gördüğü sefalet ve kaos, Stein'ı Gerçeklik Bilimi'ne taşımıştır. Öncelikle Gerçeklik Bilimi ile ifade edilmek istenenin açıklanması yararlı olacaktır.

Gerçeklik Bilimi, toplumun incelenmesinin idealar dünyasının elinden alınarak ampirik olarak irdelenmesi anlamına gelmektedir ve ilk kez Georg Simmel (1858-1918) tarafından kullanıldığı kabul edilmektedir. Tarih Felsefesinin Sorunu: Epistemolojik Araştırma (Die Probleme der Geschichtsphilosophie: erkenntnistheoretische Studie) adlı 1892 tarihli eserinde Simmel, "Tarih bilimi, gerçekte ne olduğunu tasvir edebilmesi için Gerçeklik Bilimi olmak zorundadır" ifadesini kullanmıştır. Simmel, Gerçeklik Bilimi'ni, genel yasaları arayan bilimle, yani "Yasa Bilimi" (Gesetzwissenschaft) ile tam bir karşıtlık içinde görmektedir.²⁰ Aynı kavrama Weber'de de rastlanmaktadır. Weber şöyle demektedir:²¹

"Buraya kadar "değer yargıları" ve "deneyime dayanan bilgiyi" ilkesel olarak ayırarak sosyal bilimler alanında bilimin kesin geçerli bir şeklinin yani ampirik gerçekliğin düşünme düzeninin (die denkende Ordnung der emprischen Wirklichkeit) gerçekten var olduğunu varsaydık."

Weber de idealist felsefenin gerçek yaşamla ve dolayısıyla sosyal bilimlerle uyumsuzluğun farkındadır. Makalesinin birçok yerinde Weber, gözlemlenebilir olan yaşamdaki gerçeklikleri düşünmenin düzeninden, ampirik gerçekliğin düşünme düzeninden bahsetmektedir. Sonrasında da ilk kez Gerçeklik Bilimi kavramını kullanarak şöyle demektedir:²²

"Yapmak istediğimiz sosyal bilim, Gerçeklik Bilimi'dir."

Bu bağlamda Weber, içinde bulunduğumuz ya da içine yerleştirildiğimiz ve bizi çevreleyen yaşamın gerçekliğini, mevcut biçimlerinde ve kendi tekil görünüşleri içerisinde anlamak istiyoruz ve bir yanda mevcut biçimlerinde bireysel görünüşlerinin kültür anlamını ve bağlantılarını diğer yanda tarihsel olarak başka türlü olabilecek iken olduğu gibi olmalarının nedenlerini kavramaya çalışıyoruz demektedir. Böylece Weber, çalışma öznesini tekillerin eylemine indirgemiş,

²⁰ Georg Simmel, *Die Probleme der Geschichtsphilosophie: erkenntnistheoretische Studie*, Leipzig: Verlag von Duncker & Humblot, 1892, 43.

²¹ Max Weber, Die objektivität sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis, *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, Jahrgang/Band 19 Heft 1, (1904.): 6.

²² Max Weber, "Die objektivität", 46.

toplumu değil, toplumdaki bireylerin hareketlerinin incelenmesi gerektiğini belirtmiştir.²³

Bu çerçevede denebilir ki Gerçeklik Bilimi, doğa bilimlerinde olduğu üzere sosyal bilimde de geçerli tek bir bilimsel yöntemin varlığının reddedilmesidir. Dolayısıyla Gerçeklik Bilimi, doğa bilimlerindeki yöntemlerin sosyal bilimlere uygulanmasının teorik ve pratik açıdan hem verimli hem de açıklayıcı olabileceği inancındaki Comte ve Durkheim gibi yazarların pozitivistizminin tam karşısında konumlanmaktadır. Bu pozitivistizm yaklaşımı, özellikle Almanya'dan yükselen sert ve yoğun eleştirilerle karşılaşmıştır. Örneğin Tarihselci Hukuk Okulu, ontolojik olarak doğa ve tarihin nesnelere birbirinden tamamen farklı olduğu kavrayışındadır. Çünkü doğa canlı ve cansız somutlukları nesnesi yapmaktadır. Doğa, bu somutlukların kesin ve genel yasalara göre hareket ettiği alandır. Sosyal bilimler, burada tarih ise iradeye bağlı eylemlerin alanıdır ve özgür iradenin olduğu yerde genel yasalardan bahsedilemez. Öyleyse toplum ve doğa, özleri bakımından birbirlerinden tümüyle farklıdır ve incelenmeleri farklı yöntemlerle yapılmalıdır.²⁴

Gerçeklik Bilimi ampirik insan bilimi iddiasındadır ve bu kapsamda her şeyden önce kültürel bir bilim olarak görülmektedir. Weber'in kattığı anlamla Gerçeklik Bilimi, doğa bilimlerine yönelik Yasa Bilimi'nden eleştirel olarak ayrılır ve ayrıca değer yargılarından uzak durarak metafizik içerikleri reddeder. Dolayısıyla Gerçeklik Bilimi değer yargılarını ve metafizik öğeleri dışlayan, gözleme dayalı, tarihselci yaklaşımla örtüşecek biçimde tarihsel-karşılaştırmalı bir yaklaşımdır ve toplumsal yaşamdaki somut görüngülerle ilgilenmektedir.²⁵ Stein'ın özgünlüğü ise toplumdaki sınıfları kavraması, iktisadi olanı harekete geçirici güç olarak görmesi, bu bağlamda sınıfların hareketlerini gözlemlemesi ve gerçek yaşamda karşılaştığı görüngüleri irdeleyerek gelişme yönlerini analiz etmesi, sonuç olarak toplumsal alanda karşılaştığı ya da fark ettiği uzlaşmazlıkları çözmeye yönelmesidir.²⁶

Karşılaştırmalı hukuk çalışmalarına ilişkin yaklaşımında da bu görülür. Sadece geçmişe ait bilgilerin bir aradalığı olarak tarihselci hukuk anlayışı ve katıksız

²³ Max Weber, "Die Objektivität", 46,47.

²⁴ Volker Kruse ve Uwe Borrelmeyer, *Max Weber, Eine Einführung*, Konstanz und München: UVK Verlag, 2012, 45.

²⁵ Hans Jörg Sigwart, "Wirklichkeitswissenschaft und Ordnungswissenschaft: Eric Voegelins Auseinandersetzung mit Max Weber", *Zeitschrift für Politik (Zfp)*, vol. 54, issue 4 (2007): 379,381,382.

²⁶ İsmail Bahadır Turan, *Alman İdealist Felsefesinden*, 126-128.

felsefeye karşıdır. Karşılaştırmalı hukuk, gerçek yaşamda kaynağını bulmalı, dolayısıyla toplumu oluşturan güçleri ve bunların hareketlerini de kapsamalıdır. Saf pratik akıl, hayata yön ve ölçü vermelidir. Ancak akıl (Vernunft), ideye yükseltilmemelidir. Böylece akıl, karşılıklı ide ve çıkarlara göre belirlenen gerçek ilişkilere ya da şartlara göre şekillenmelidir. Dolayısıyla karşılaştırmalı hukuk olarak hukuk bilimi, akıl (Vernunft) ile gerçeği (Realität) barıştırmaktadır.²⁷ Bu bağlamda Stein'in gerçek yaşam ve felsefeyle ilişkisini açıklayan en anlamlı yorum Marx'tan gelmiştir. Marx, Stein'i "geniş bir idealist palto içinde yürüyen bir realist"²⁸ olarak tanımlamaktadır.²⁹

Hans Freyer (1887-1969) de Hegel felsefesinden gerçek yaşamın bilgisine, başka deyişle toplumsal gerçekliğin bilgisi olarak sosyolojiye geçişin Hegel-Marx ve Hegel-Stein çizgisinde görüldüğünü söylemektedir. Sosyoloji, toplumsal yaşamı bir gerçeklik olarak kavramayı amaçlamalıdır. O halde sosyoloji, kültür sistemleri biliminden uzaklaşmalıdır. Çünkü kültür ya da mantık üzerinden yaklaşımlar, eski Alman köyü, zümreler toplumu, eski Hint kast sistemi gibi toplumsal yapıları, biçimsel olarak ortaya koyduklarında açıkladıklarını sanırlar. Bu yapılar subjektiftir. Gerçek yaşam formlarıdır ve ancak toplum içerisinde anlaşılırlar.³⁰ Freyer için sosyoloji, en azından Almanca alan yazında, Hegelci hukuk felsefesinin diyalektik gelişiminin ürünüdür ve çıkış noktası Almanya'daki diyalektik materyalizm, ilk adımı ise diyalektik aşımır.³¹ Aşım ile çıkış noktasının üstesinden gelerek Hegelci dizgenin aşılması ifade edilmektedir. Bu ilk adım, materyalizm olarak adlandırılmıştır. Materyalizm, tarihsel hareketlerin ampirik olarak araştırılması; doğa bilimlerindeki yasa kavramının, özellikle biyolojideki gelişim yasalarının toplumsal alana taşınması olarak da tanımlanmıştır. Bunların hepsinden önemlisi ve doğrusu toplumsal yapıların kültürel ve tarihsel hareketlerinin iktisadi unsurların hareketlerince belirlenmesinin teorisi olduğudur. Bu bağlamda Freyer'e göre materyalizm, mantık

²⁷ Stefan Koslowski, *Zur Philosophie von Wirtschaft und Recht*, 157,158.

²⁸ Marx'ın Stein'i tanımlamasına ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Bahadır Turan, *Alman İdealist Felsefesinden*,115.

²⁹ Gottfried Salomon, "Lorenz von Stein", *Geschichte der sozialen Bewegung in Frankreich von 1789 bis auf unsere Tage, Der Begriff der Gesellschaft und die soziale Geschichte der französischen Revolution bis zum Jahre 1830*, Erster Band, herausgeber. Gottfried Salomon München: Drei Masken Verlag, 1921, XLII.

³⁰ Hans Freyer, *Soziologie als Wirklichkeitswissenschaft. Logische Grundlegung des Systems der Soziologie*, Leipzig und Berlin: Verlag und Druck von B.G. Teubner, 1930, 79-81.

³¹ Hans Freyer, *Soziologie als*, 91,92.

biliminden (Logoswissenschaft), Gerçeklik Bilimine geçiştir. Dolayısıyla sosyoloji de bu çerçevede Gerçeklik Bilimi olarak ele alınmalıdır.³²

Öte yandan Stein'in Sol Hegelcilerden ayrımını ortaya koyarken Gerçeklik Bilimi'ne yaklaşımı daha da görünür olmaktadır. Stein uzmanlarından Koslowski şöyle demektedir:³³

“Öğrenimi sırasında Arnold Ruge üzerinden Sol Hegelci görüşle tanışan Stein, en başından itibaren Sol Hegelciliğe mesafeli durmuştur ve Tarihselci Hukuk çalışmalarıyla motive olarak Fransa ve Almanya'daki Kant öncesi devlet felsefesi ve sosyal felsefeyi hatırlamıştır. Bu şekilde Sol Hegelcilerde olmayan bir bakış açısı kazanmıştır. Stein, bilgelik (felsefe) ve gerçekliğin birbirine eşit olmadığını/uyuşmadığını; düşünme, tanıma ve eyleme geçmenin, en azından teorik yaklaşımı (gerçekliği kapsayacak şekilde) etkileyecek bir gerçekliğin biçimlendireceğini biliyordu. Bu yüzden onu (Stein), toplum ve devlette bulunan ve gerçekliği etkileyen/belirleyen, “ide” gibi unsur ve etmenler ilgilendirmiştir. Bu unsur ve etmenler “ide”ye hizmet etmelidir. Bu şekilde Stein, çoklu bir bilim anlayışına ulaşır ve toplumsal değişimin tek nedenli açıklamalarını ve kendisine fazla değer biçen bir felsefenin yükselişini reddeder. Aynı zamanda tüm bunların, felsefenin sunduğu varoluşun en derin öğelerine başvurarak bir nihai sonuca götürebileceği bütünsel görüşe sadık kalır.

Gerçeklik Bilimi'ne geçişte, yukarıda değinildiği üzere kişilik kavramı, anahtar bir rol oynamaktadır. Çünkü kişilik atfedilerek devlet, rasyonel olmayan eylemleriyle açıklanıp gerçek yaşamın içerisine dahil edilmektedir. Devlet ve kişilik üzerinden devleti açıklaması Stein'in idealist felsefeye ve Gerçeklik Bilimi'ne yaklaşımına bir diğer örnektir. Bu çerçevede Stein demektedir ki:³⁴

“Devletin, bağımsız bir kişilik olarak açıklanabileceği hissini, kendi tarihi vardır... Bu muazzam büyük çalışma, Murhard'ın “Devletin Amacı”nda (Zweck des Staats) ve diyalektik Herbort'un “Ahlakta Doğal Hukukun Aydınlatılmasının Analizi”nde (Analytische Beleuchtung des Naturrechts in der Moral – 1836) yapmaya çalıştığı gibi çok az olumlu

³² Hans Freyer, *Soziologie als*, 92.

³³ Stefan Koslowski, *Zur Philosophie von Wirtschaft und Recht*, 13.

³⁴ Lorenz von Stein, *Die Verwaltungslehre, Die vollziehende Gewalt*, erster Theil, zweite durchaus umgearbeitete Auflage, Stuttgart: Verlag der J. G. Cotta'schen Buchhandlung, 1869, 6.

sonuç yaratmıştır. Çünkü Alman düşünürler, Fransızlar gibi tek tek kavramlarla veya İngilizler gibi ayrı ayrı inançlarla/kanaatlarla düşünemezler. Onlar (Alman düşünürler), sürekli olarak bütün bir sistem içerisinde düşünmekte ve ayrıntılarda çok sayıda hata yapacak şekilde fazla diyalektik eğitilmişlerdir. Kavrayışlarındaki eksiklik gibi her zaman onların gerçekliği teorik ilkeleridir, nadiren de mantıksal çıkarımlarıdır. Görüşlerindeki gerçek gibi eksiklik de daha çok teorik ilke(leri), daha az (olarak) mantıki çıkarımlarıdır.”

Dolayısıyla denebilir ki Stein’in gerek toplum öğretisi gerekse devlet teorisinin özünde metafizik değil, eylemde bulunan insan, insanın eylemi (die That des Menschen) yer almaktadır. Stein’in Hegel’den ayrıldığı temel noktalardan biri de budur. Çünkü Stein’a göre Hegel’in dizgesi hiçbir dışsallığa izin vermemektedir ve gerçekliğin üzerinde saf bir ideal bulunmaktadır. Bu nedenle de gerçek yaşamı kavrayamamaktadır.³⁵ Stein, Kant ve Hegel’in devlete dair düşüncelerini eleştirirken hem idealist felsefeyle ayrıldığı noktaları hem de yaratmaya çabaladığı sistemin gerçek yaşama yaklaşımının yöntemini ve çabasını açıklamaktadır:³⁶

“Özdeşlik (kimlik) felsefesi, devleti ahlaki bir gerçeklik (olarak gören) Kantçı düşünceyle başlar, bir kategori (ki), Kantçı Okul bunun doğru ya da yanlış olduğunu hiçbir zaman öğrenemedi. Çünkü Kantçı Okul, kendi düşüncesinden (hareketle) devletin iç yaşamına nüfuz etmeyi/girmeyi, (devleti) a priori ortaya konan açıklanamaz bir kavram olarak (gördüğü için) izah etmeyi hiç denemedi. Hegel ise devleti ahlaki idenin gelişiminin en yüksek momenti olarak kavradı; bu kavrayışla, içerisinde bağımsızlığın yattığı kişilik kavramı, Hegel için ulaşılamaz oldu ve Hegel’in belirsiz anayasal monarşi tanımlaması, kişilik olmaksızın şahsi yaşamın (das persönliche Leben) anlaşılamayacağını gösterdi.”

Bu çerçevede Stein’in, felsefeden Gerçeklik Bilimi’ne geçişi bu şekilde açıklanabilir. Fransız Devrimi okuması ise eylem ve devleti birleştirmesini göstermektedir.

³⁵ Stefan Koslowski, *Zur Philosophie von Wirtschaft und Recht*, 140-146.

³⁶ Lorenz von Stein, *Die Verwaltungslehre*, Stuttgart 1869, 7.

İdealist Felsefe-Gerçek Yaşam Uyuşmazlığı: Hegel'in Tarih Felsefesi ve Fransız Devrimi

Stein, doktorasının kabulünün hemen ardından Danimarka Kralı VI. Friedrich'in 1841 ve 1842 yıllarını kapsayan öğrenim seyahati bursunu onaylamasıyla ilk olarak Berlin'e sonrasında da Paris'e gitmiştir.³⁷ Paris'te sosyal sorunlar ve gelişimleriyle ilgilenmiş, teorik ve ütöpik sosyalist ve komünist öğretileri incelemiştir. Bu bağlamda Fransız siyasetçi ve sosyalistlerle sık aralıklarla bir araya gelerek görüşmüştür. Bunlar arasında Victor Considérant (1808-1893), Etienne Cabet (1788-1856), Louis Blanc (1811-1882) ve Louis Reybaud (1799-1879) saymak olanaklıdır.

Fransa'da gördüğü gerçek yaşam, idealist felsefeyle uyumsuzluğu, yığınların sefaleti, akla dayanan anayasaların toplumsal sorunları çözememesi, Fransız bilim çevreleriyle alışverişi, Stein'in Avrupa genelinde tanınması ve günümüz tanımlamasıyla akademi dünyasının yıldızı olarak ortaya çıkmasını sağlayan "Günümüz Fransa'sında Sosyalizm ve Komünizm. Dönemin Tarihine Bir Katkı" (Der Socialismus und Communismus des heutigen Frankreichs. Ein Beitrag zur Zeitgeschichte) adlı eseri yazmasını sağlamıştır. Eser, 1842'de yayımlanmıştır. Gustav Schmoller (1838-1917), tam 42 yıl sonra Stein'in bu kitapla Avrupa çapında ve genç yaşta isim yaptığından bahsetmiştir.³⁸ Marx'ın Komünist Manifesto'yu yazmasından yaklaşık altı yıl önce Stein, sınıfları analiz etmiş, sınıf uzlaşmazlığını görmüş ve çözüm yollarını araştırmıştır.³⁹ Dolayısıyla Fransa tecrübeleri ve söz konusu kitabın basımı, Halle Yıllığı çevresinde toplanan Sol Hegelcilerle ayrışmasını daha da görünür kılmış ve 1844'te de Stein, Sol Hegelci çevreden tamamen kopmuştur denebilir.⁴⁰

Fransız devrimi ile ilgili olarak temelde felsefi iki soru bulunmaktadır. Bu sorulardan ilki mevcut entelektüel araçlarla gerçek toplumsal ve siyasi yaşam ne ölçüde doğru ve ne kadar derin biçimde kavranmaktadır. Akıl yoluyla insanların barış içinde beraberce yaşayabilecekleri bir toplum biçiminin oluşturulmasının genel yasalarının bulunup bulunamayacağı da bu ilk sorunun içerisindedir. İkinci soru ise Fransız devriminin başarısızlığından ve sonrasında yaşanan sefalet, vahşet

³⁷ Utz Schliesky, "Lorenz von Stein", içinde *Handbuch der Verwaltungslehre und des Verwaltungsrecht*, yayınlayan. Utz Schliesky, Tübingen: Mohr-Siebeck Verlag, 2010, 35.

³⁸ Gustav von Schmoller, "Lorenz von Stein" *Preussische Jahrbücher*, herausgeber. Heinrich von Treitschke, Wilhelm Wehrenpfennig, Berlin: Georg Reimer Verlag, Band 19, Heft 3, (1867): 262.

³⁹ Utz Schliesky, "Lorenz von Stein", X.

⁴⁰ Stefan Koslowski, *Zur Philosophie von Wirtschaft und Recht*, 14-15.

ve savaşlardan hangi sonuçlar çıkarılabilir olmaktadır. Bu, aynı zamanda aslında gelmekte olan sanayi çağının beraberinde getirdiği / getireceği yeni toplumsal sorunlarla başa çıkmak için Fransız devriminden hangi tecrübeler çıkarılabilir sorusunu da içermektedir.⁴¹ Hegel'in tarih felsefesinin son bölümü "Aydınlanma ve Devrim" de (Die Aufklärung und Revolution) bu soruları incelemektedir.

Stein'in Fransız devrimine ilişkin yukarıda bahsedilen kitabının, Aydınlanma ve Devrim'in devamı olduğu iddia edilmektedir. Gerçekten de Stein'in eserinde Hegel'in tarih felsefesi zemini üzerinde yükseldiği görülecektir. Ancak Stein, bambaşka bir yöne açılmıştır. Söz konusu bölümde Hegel, devrime yol açan nedenler ile devrimin nasıl bu şekilde geliştiğini ve sonuçlandığı ele almaktadır.⁴² Öte yandan Kant'ın Saf Aklın Eleştirisi'nde vurguladığı gibi akıl kendiliğinden ve zorunlu olarak yaşama ilişkin konulardaki sorularına yanıt aramak istese de bilişsel güçleriyle toplumsal ve siyasi hayatı yöneten yasaları akıyla nesnel olarak kavrayamayacaktır. Ancak bilindiği üzere Kant, gerçekliğin kavranamamasında, toplumsal ve siyasi gerçekliğin etkin olarak biçimlendirilmesi imkânını görmektektir.⁴³ Kısaca düzen, özgürlük ve barış içerisinde yaşam, akla dayanan kurallar ve yasalarla sağlanabilecektir. Kant, aklın egemenliğindeki kavramların yönettiği bir anayasanın insanlara düzen, mutluluk ve barış getireceğine inanmaktadır. Ancak Fransız devrimi sonrasında yaşananlar, bu beklentiyi karşılamak bir yana tümüyle aksi yönde sonuçlara yol açmıştır. Kant'ı eleştirmeye de Hegel tam bu noktadan başlamaktadır. Aydınlanma ve Devrim'de Hegel, ilk olarak devrimin felsefeden kaynaklandığının ileri sürüldüğünden bahsetmektedir. Devrimin ilk ivmesinin kaynağı Hegel'e göre de felsefedir. Çünkü felsefeye dünyanın bilgeliği denmesinin bir sebebi vardır. Felsefenin kendinde ve kendisi için bir gerçeklik olduğunu, felsefenin dünyevi gelişmelerde can bulması durumunda hem bilgelik hem de gerçeklik olacağını belirtmektedir. Ancak bu felsefe soyut bir düşüncedir ve mutlak gerçekliği somut biçimde kavrayamamaktadır.⁴⁴

Bu çerçevede Hegel'in çıkış noktasını, insanların fikirler ve kavramlarla siyasi alanı, hukuku ve toplumu tasarlamasının, bu kavramların geliştirilmesinin ve

⁴¹ Joachim Krause, "Lorenz von Stein als", 184,185.

⁴² Georg W. F. Hegel, *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, Leipzig: Verlag von Philipp Reclam, 1924, 224-233.

⁴³ Allen W. Wood, *Kant*, Oxford: Blackwell, 2005, 110-114.

⁴⁴ Georg W. F. Hegel, *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, herausgeber. D. Eduard Hans, vollständige Ausgabe, neunter Band, Berlin: Verlag von Duncker und Humblot, 1837, 439,440.

gerçekle yüzleştiklerinde giderek şekillenmesi ile dönüşmesinin yolları oluşturmaktadır. Hegel de Kant gibi insanın bilincinde yarattığı kavramların anlamının, toplumun tasarlanmasında kurucu unsurlar olduğundan hareket etmektedir. Ancak Hegel için siyasal ve toplumsal gerçekliğin biçimlendirilmesi bu türden bir kurala dayanmamaktadır. Kant aksini umsa da Hegel'e göre bu gerçeklikler, karşı hareketler ve gerilemeler olsa da uzun süren diyalektik süreçler sonunda şekillenmekte ve nihai haline ulaşmaktadır.⁴⁵ Tüm bu soruları tek bir soruya indirgemek olanaklıdır. Bu soru da Fransız devrimi bağlamında idealist felsefenin başarısızlığının nasıl açıklanabileceğidir. Devrim sonrasında akla dayanan anayasalar, toplumun ve devletin yeniden yapılandırılmasında ya da kurulmasında başarılı olamamıştır. Akla dayalı olarak hazırlanan hiçbir yeni anayasa Fransa'yı barışa ve düzene götürmemiştir. Kısaca idealist felsefe, kavramlarıyla gerçek yaşamı anlama ve açıklamada yetersizdir.⁴⁶ Ancak yine de Hegel, Kant gibi yasalar ve adil bir siyasal düzenle toplumun düzenlenebileceği düşüncesini takip etmeyi sürdürmektedir.⁴⁷ Hegel'e göre gerçeklik ile kavramların çatışmasıyla toplum, siyaset ve hukukun keskinlikleri giderilebilecek ve asıl formlarını kazanabileceklerdir. Bu da doğal olarak uzun süreli karşı hareketleri de kapsayan diyalektik bir süreçtir.⁴⁸ Ancak Stein, kabaca mülkiyet sahibi olan ve olmayanlar yani proletarya ve sermaye sahibi sınıflar arasındaki diyalektik çatışmanın sonucunda toplum ve devletin gerçek formunu bulacağını, Hegel'in aksine devletin kuruluşunda ilk aşamada özgürlüğün kurucu unsur olmadığını belirtmektedir.⁴⁹

Devlet, bu diyalektik gelişim neticesinde doğal bir biçimde özgürlüğe erişemeyecektir. Çünkü çatışan bu iki sınıf arasındaki gerilimin azaltılması, başka ifadeyle yönetilmesiyle ancak özgürlük yaratılabilecektir. Stein, Hegel'den çok daha keskin biçimde toplum ile devleti birbirinden ayırmaktadır. Daha önce söz edildiği gibi toplumun özünde bağımlılık, devletin özünde ise özgürlük yatmaktadır. Hegel gibi Stein, devleti özgürlüğü gerçekleştirecek tek kurum olarak görmektedir. Ancak Stein, sınıf çatışmasını toplumsal yaşamın merkezine yerleştirmekte ve bu toplumsal

⁴⁵ Joachim Krause, "Lorenz von Stein als", 184,185.

⁴⁶Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 1837, 439-443.

⁴⁷ Immanuel Kant, *Werke in sechs Bänden, Band 6: Zum ewigen Frieden: ein Philosophischer Entwurf*, herausgeber. Wilhelm Weischedel, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1970, 193-251.

⁴⁸ Joachim Krause, "Lorenz von Stein als", 191-193.

⁴⁹ Lorenz von Stein, *Proletariat und Gesellschaft (Text nach der zweiten Auflage von Der Sozialismus und Kommunismus des heutigen Frankreichs 1848)*, herausgeber. Manfred Hahn, München: Wilhelm Fink Verlag, 1971, 49.

sorunu yönetmeyi amaçlamaktadır. Çatışma yönetilemezse toplum ve devlet yok oluşa gidecektir.⁵⁰ Ancak Stein'a göre dinamik olan sosyal sorun nihai olarak çözülemeyecektir ve sorunun sürekli yönetilmesi gerekecektir. Devlet toplumsal eşitsizlikleri ortadan kaldırmakla, en aza indirmekle görevlidir. Dolayısıyla Stein, Hegel'in iyimserliğini paylaşmamaktadır. Belirtildiği gibi Hegel, toplumsal eşitsizliklerin, toplumdaki iş bölümünün sonucu olarak zamanla düzeleceğine inanmaktadır. Stein ise bu eşitsizliğin toplum içinde kendiliğinden düzelmeyeceğini belirtmektedir.⁵¹ Devlet özgürlükleri korumalı ve değinildiği gibi insanların kendi belirlenimlerine ulaşmalarını sağlamalıdır. Bu bağlamda devlet, emek yoluyla mülkiyet sahibi olma olanağının, mülkiyet sahibi sınıf tarafından engellenmesine izin vermemelidir. Aynı zamanda sınıflar arasında sosyal geçişliliği garanti etmelidir. Blasius'a göre bu geçişlilik hem sınıfsal hem coğrafidir ve sınıflar arasındaki keskin sınırları yumuşatacak hatta bu sınırları çözebilecektir.⁵² Öte yandan Stein, Fransa'da siyasi devrimlerin zamanının sona erdiğini, 1789'da halkın bir tabakasının devlete başkaldırdığını, şimdi ise başka bir sınıfın toplumu kökten değiştireceğini, dolayısıyla bundan sonraki devrimin "Sosyal Devrim" (sociale Revolution) olacağını söylemektedir. Ancak Stein, Blasius'un ifade ettiğinin aksine iktidar ilişkileri ve sınıfların çözülmesi başka deyişle ortadan kalkmasından bahsetmemektedir. Siyasi devrim, eşitlikçi mülkiyet toplumunu (egalitäre Erwerbgesellschaft) iktidara getirmiş ve toplumsal uzlaşmazlıklar feodal ayrıcalıkların yerine geçmiştir. Ancak kapitalizmle birlikte yeni toplumsal sınıfların oluşması ve aralarındaki uzlaşmazlıklar çok daha derin ve şiddetli çatışma potansiyeli taşımaktadır.⁵³

Sosyal sorunu çözecek devletin, eylemesi yani eyleme geçmesi gerekmektedir. Sosyal sorun, anlık, tarihte belirli bir andaki sınırsız sayıda ögeyi içeren olan biten değildir. Toplumsal yaşamdaki olan bitenlerden, sınıf uzlaşmazlığı seçilmekte, yani belirli bir anla sınırlı olmayan bir duruma yanıt vermek üzere devlet eyleme

⁵⁰ Paul Vogel, *Hegels Gesellschaftsbegriff und seine geschichtliche Fortbildung durch Lorenz Stein, Marx, Engels und Lassalle*. Berlin: Pan Verlag, 1925, 139.

⁵¹ Joachim Krause, "Lorenz von Stein als", 199.

⁵² Dirk Blasius, "Lorenz von Stein als Geschichtsdenkler", içinde *Lorenz von Stein. Geschichts- und gesellschaftswissenschaftliche Perspektiven*, herausgeber. Dirk Blasius, Eckart Pankoke, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1977, 45.

⁵³ Stefan Koslowski, "Die Staatswissenschaft als Philosophie der Tat: Das Zusammenspiel von individueller Freiheit, Gesellschaftsmacht und staatlicher Verantwortung bei Lorenz von Stein", *Archiv für Rechts und Sozialphilosophie*, vol. 78, no. 1 (1992), 38.

geçmektedir.⁵⁴ Stein'in Alman İdealist Felsefesi'ne bakışı bir yandan Hegel'den ve idealist felsefeden ayrımını diğer yandan da eylem ile ne anladığını özetlemektedir. Stein şöyle demektedir.⁵⁵

“Alman felsefesi bilginin felsefesidir, ama eylemin felsefesi değildir. Nedir, ne olacaktır bilir, ancak bizim ne yapmamız / yaratmamız gerektiğini değil”

Jena'daki öğrenimi sırasında Stein, Fichte'nin öğrencisi tarihçi Heinrich Luden'dan (1778-1847) dersler almıştır. İleri dönemdeki düşüncelerinde etkisi görülen eyleme ilişkin görüşlerinin buradan kaynaklandığı söylenebilir. Fichte'nin “özgürlük ve “iyi” olan, yapmak ve yaratmakta kendini gösterir” ifadesiyle kısaca tanımlanabilecek olan eylem felsefesi, Stein'in yaratımlarının en önemlilerinden sayılabilecek devlet bilimi ve yönetim biliminin merkezinde yer almaktadır. Eylem felsefesinin Steinci yönetim bilimine etkisini gösteren Fichte'nin şu sözleridir:⁵⁶

“Belirtildiği üzere özgür olmak istiyorum, bu şu demek: ben kendimi, ne olacaksam onu yapmak istiyorum”

Birey, özgür olan özünü gerçekleştirecektir. Bu amaca ulaşabilmesinin yolu eylemek, eyleme geçmektir. Ancak eylemin de özünde irade bulunmaktadır. İrade, özgür olmak ve kendi belirlenimine ulaşmak isteyecektir. Dolayısıyla ancak eylemle varoluşunu sağlayacaktır.⁵⁷ Stein, bireyin özgürlüğü ve kendini gerçekleştirmesi bağlamında Fichte'nin yaklaşımını paylaşmaktadır. Ancak Stein'in eyleme olan bağlılığının felsefeye olan inancını geriletmediği düşünülmemelidir. Koslowski bu durumu şöyle açıklamaktadır:⁵⁸

“Stein, iktisat, toplum ve devlette, bireyin ve topluluğun özgürlüğünü soyut bir prensip olarak görmemektedir, aksine (bu özgürlük) toplumsal farkların mümkün kılınması, ortaya konması ve yatıştırılması/kontrol altına alınmasına hizmet edecektir. Bu inanış Stein'i zorunlu olarak sadece Sol Hegelcilerle değil, Hegel dizgesiyle de uyumsuzluğa

⁵⁴ Hamdi Bravo, “Eylem kavramı ve eylemleri belirleyen zihin içeriği olarak imge”, *Felsefelogos*, Sayı 23, (2004): 93-102.

⁵⁵ Lorenz von Stein, *Der Socialismus und Communismus des heutigen Frankreichs. Ein Beitrag zur Zeitgeschichte*, Leipzig: Verlag von Otto Wigand, 1842, 220.

⁵⁶ Johann Gottlieb Fichte, *Johann Gottlieb Fichte's sämtliche Werke*, herausgeber. J.H. Fichte, zweiter Band, Berlin: Verlag von Veit und Comp., 1845, 193.

⁵⁷ Johann Gottlieb Fichte, *Johann Gottlieb Fichte's*, 282,283.

⁵⁸ Stefan Koslowski, *Zur Philosophie von Wirtschaft und Recht*, 64-65.

düşürmektedir. Paris'teki öğrenim dönemi sonrasında artan şekilde dogmatik Hegelcilikten uzaklaşır, Hegel'i, özgürlük söylemli eylem felsefesi (Tatphilosophie) ve Fransa'nın pozitif felsefesiyle birleştirir. Almanya'da ise felsefenin pozitif değeri/içeriği, düşüncenin krallığına, metafiziğe ve aklın kritiğine akmaktadır.”

Stein için bireyin özgürlüğü ve kendini gerçekleştirme olmak üzere bu iki amaca da toplum içerisinde ve devletli yaşamla ulaşılabilir. Bu çerçevede Stein'in felsefi bakımdan en temel çıkış noktasının özgürlük fikrinde yattığını söylemek yanlış olmayacaktır. Dolayısıyla Stein için yönetim bilimi bağlamında felsefenin eylemi, sadece dünyayı anlamak değil, aksine değiştirmektir.⁵⁹

Sonuç

Felsefe disiplini dışında sosyal bilimlerin birçok alanında özellikle insanın devletli yaşamının incelenmesinde felsefi yöntemin göz ardı edildiği düşünülmektedir. Felsefe soyut spekülasyonların dile getirilişi olarak görülmekte ve sanki geçmişin karmaşık fikirleri ile kavramlarının ağırlığından kaçınmak istenmektedir. Ancak felsefe, soyut düşüncelerin krallığı değildir. Aksine felsefe, soyut düşüncelerin gerçek yaşamla karşılaşmasıyla somut fikirlere dönüşmekte ve toplumsal gerçekliği her yönüyle anlamlandırma ve kavramada vazgeçilmez bir yöntem olarak ortada durmaktadır. Stein da felsefenin sadece soyut fikirler olmadığını, felsefi yöntemlerle kavramları tanımlaması, bu kavramları gerçek yaşamın ezici somutluğuna tabi tutarak toplumsal yaşamı ve devleti açıklamada kullanılmasıyla öne çıkmaktadır. Organizmacı devlet kuramında belki de ilk kez olmak üzere kişilik kavramını kullanması buna örnek olarak verilebilir.

Stein, ne Hegel ne de Fichte dizgesinin sadık bir izleyicisidir. Tüm gerçeklik inancına rağmen idealist felsefeden gelen kökenlerini unutmamıştır. İdealist felsefenin ağdalı üslubunu kullanması, kavramlar ve bu kavramların felsefi yaklaşımla içeriklendirmesi, Sol Hegelci kanatın ileri gelenleriyle ilişkisi bağlamında Hegel dizgesinin sadık izleyici olarak tanımlanması kolaycılıktır ve yanlıştır. Hegel'i aşığı, reform Hegelci olduğunu söylemek de aynı şekilde yanlıştır. Stein, özellikle Hegel'in Tarih Felsefesi'ni kullanarak toplumsal gerçeklikle çarpıştırmış ve kendine özgü biçimde daha ileri taşımıştır. Ön gördüğü gibi sosyal geçişlilik, proletaryanın

⁵⁹ Stefan Koslowski, *Zur Philosophie von Wirtschaft und Recht*, 65.

mülkiyet sahibi olmasının yollarının açılması, tümüyle olmasa da ya da birçok eksiği bulunmasına rağmen özellikle örgün eğitimle bireyin kendini gerçekleştirmesine imkân yaratılması gibi eylemlerle kapitalist devlet, bir devrime gidilmesini en azından şu ana dek önlemiştir. Öte yandan Stein, eşsiz bir ustalıkla kavramları felsefi kaynaklarından çıkararak tanımlamakta, gerçek yaşamla yüzleştirerek sağlam bir mantık örgüsünde düşün binasını inşa etmektedir.

Stein, tüm teorik çalışmalarını, toplum analizlerini, yine yönetim kavramıyla gerçek yaşamla buluşturmakta, daha iyi bir hayatın şartlarının oluşturulmasının yollarını göstermeye çalışmaktadır. Özetle devlet olmaksızın sosyal bilim yapmaya çalışanlara geçmişten gelen en zihin açıcı yanıt olarak Stein, saf bir teorisyen değil, tüm yaşamı boyunca olduğu gibi sosyal bilimler alanını gerçek yaşamla iç içe geçiren bir bilgedir. İdealist felsefenin toplum ile devleti ebedi barış ve düzene götüremeyeceğine yönelik inancı erken bir dönemde oluşmuştur. Ancak Stein'in Gerçeklik Bilimi kendine özgüdür. Bu da tekillikler yerine toplumdaki sınıfları inceleme nesnesi yapması ve iktisadi olanı harekete geçirici güç olarak kullanmasıdır. Böylece toplumda sınıflar arasında uzlaşmazlığı görmüş ve özgürlüğe ulaşılması ile sınıf uzlaşmazlıklarının devrime yol açmadan yönetilmesi görevini devlete bırakmıştır. Devlet ise bu görevi bireylerin kendilerini gerçekleştirmelerinin maddi ve manevi şartlarını yaratarak gerçekleştirecektir. Stein'in, idealist felsefedeki en dikkat çekici kökeninin bu yaklaşımı olduğu düşünülmektedir. Özetlemek gerekirse Stein, idealist felsefenin çekirdeğinden yükselerek gerçek yaşamla buluşmakta ve bu yönüyle günümüzde de göz önünde tutulması gereken bir sosyal bilimci olarak kapsamlı bir yazın mirasıyla beklemektedir.

KAYNAKÇA

- Arlt, Ilse. *Die Grundlagen der Fürsorge*. yayınlayan. Maria Maiss. Werkausgabe Ilse Arlt. Band 1. Soziale Arbeit-Social Issues Bd.10. Wien: LIT Verlag, 2010.
- Blasius, Dirk. "Lorenz von Stein als Geschichtsdenker". içinde *Lorenz von Stein. Geschichts- und gesellschaftswissenschaftliche Perspektiven*. herausgeber. Dirk Blasius, Eckart Pankoke. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft. 1977. 3-178.
- Bravo, Hamdi. "Eylem kavramı ve eylemleri belirleyen zihin içeriği olarak imge". *Felsefelogos*. sayı 23. (2004): 93-102.
- Fichte, Johann Gottlieb. *Johann Gottlieb Fichte's sämtliche Werke*. herausgeber. J.H. Fichte. zweiter Band. Berlin: Verlag von Veit und Comp. 1845.
- Hegel, Georg W. F. *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*. herausgeber. D. Eduard Hans. vollständige Ausgabe. neunter Band. Berlin: Verlag von Duncker und Humblot. 1837.
- Hegel, Georg W. *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*. Leipzig: Verlag von Philipp Reclam. 1924.
- Freyer, Hans. *Soziologie als Wirklichkeitswissenschaft. Logische Grundlegung des Systems der Soziologie*. Leipzig und Berlin: Verlag und Druck von B.G. Teubner. 1930.
- Kant, Immanuel. *Werke in sechs Bänden, Band 6: Zum ewigen Frieden: ein philosophischer Entwurf*. herausgeber. Wilhelm Weischedel. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft. 1970.
- Koslowski, Stefan. "Die Staatswissenschaft als Philosophie der Tat: Das Zusammenspiel von individueller Freiheit, Gesellschaftsmacht und staatlicher Verantwortung bei Lorenz von Stein". *Archiv für Rechts und Sozialphilosophie*. vol. 78, no 1. (1992): 35-67.
- Koslowski, Stefan. *Zur Philosophie von Wirtschaft und Recht, Lorenz von Stein im Spannungsfeld zwischen Idealismus, Historismus und Positivismus*. Berlin: Dunker&Humblot Verlag. 2005.
- Krause, Joachim. "Lorenz von Stein als politikwissenschaftlicher Theoretiker und politischer Philosoph". *Kontinuität und Kontroverse. Die Geschichte der Politikwissenschaft an der Universität Kiel*. herausgeber. Wilhelm Knelagen, Tine Stein. Essen: Klartext Verlag. 2013. 181-208.

- Kruse, Volker ve Uwe Borrelmeyer. *Max Weber, Eine Einführung*. Konstanz und München: UVK Verlag. 2012.
- Salomon, Gottfried. "Lorenz von Stein", *Geschichte der socialen Bewegung in Frankreich von 1789 bis auf unsere Tage, Der Begriff der Gesellschaft und die soziale Geschichte der französischen Revolution bis zum Jahre 1830*. Erster Band. herausgeber. Gottfried Salomon. München: Drei Masken Verlag. 1921. XLII.
- Schliesky, Utz. "Lorenz von Stein", içinde *Handbuch der Verwaltungslehre und des Verwaltungsrecht*. herausgeber. Utz Schliesky. Tübingen: Mohr-Siebeck Verlag. 2010.
- Schmidt, Werner. "Lorenz von Stein. Ein Beitrag zur Biographie zur Geschichte Schleswig-Holstein und zur Geistesgeschichte des 19. Jahrhunderts". içinde *Jahrbuch der Heimatgemeinschaft des Kreises Eckernförde*, Eckernförde: *Jahrbuch der Heimatgemeinschaft des Kreises Eckernförde*. 1956. 7-175.
- Schmoller, Gustav v. "Lorenz von Stein" *Preussische Jahrbücher*. Band 19. Heft 3. herausgeber. Heinrich von Treitschke ve Wilhelm Wehrenpfennig. Berlin: Georg Reimer Verlag. 1867. 245-270.
- Simmel, Georg. *Die Probleme der Geschichtsphilosophie: erkenntnistheoretische Studie*. Leipzig: Verlag von Duncker & Humblot. 1892.
- Sigwart, Hans Jörg. "Wirklichkeitswissenschaft und Ordnungswissenschaft: Eric Voegelins Auseinandersetzung mit Max Weber". *Zeitschrift für Politik (ZfP)*. vol. 54. issue 4. (2007): 379-407.
- Stein, Lorenz v.. *Der Socialismus und Communismus des heutigen Frankreichs. Ein Beitrag zur Zeitgeschichte*. Leipzig: Verlag von Otto Wigand. 1842.
- Stein, Lorenz v.. *Geschichte der socialen Bewegung in Frankreich von 1789 bis auf unsere Tage*. Erster Band. Leipzig: Verlag von Otto Wigand. 1850.
- Stein, Lorenz v.. *Geschichte der socialen Bewegung in Frankreich von 1789 bis auf unsere Tage, Das Königtum, Die Republik und die Souveränität der französischen Gesellschaft seit der Februarrevolution 1848*. Dritter Band. Leipzig: Verlag von Otto Wigand. 1855.
- Stein, Lorenz v. *Die Verwaltungslehre, Die vollziehende Gewalt*, erster Theil. zweite durchaus umgearbeitete Auflage. Stuttgart: Verlag der J. G. Cotta'schen Buchhandlung. 1869.
- Stein, Lorenz v.. *Handbuch der Verwaltungswissenschaftslehre Verwaltungsrecht, mit Vergleichung der Literatur und Gesetzgebung von Frankreich, England und Deutschland, Als Grundlage für Vorlesungen*. Stuttgart: Verlag der J. G. Cotta'schen Buchhandlung. 1870.

- Stein, Lorenz v.. *Proletariat und Gesellschaft (Text nach der zweiten Auflage von Der Sozialismus und Kommunismus des heutigen Frankreichs 1848)*. herausgeber. Manfred Hahn. München: Wilhelm Fink Verlag. 1971.
- Turan, İsmail Bahadır. *Alman İdealist Felsefesinden Gerçeklik Bilimine Lorenz von Stein (1815-1890) Yaşamı ve Eserleri*. Ankara: Bahçeşehir Kıbrıs Üniversitesi Yayınları. Orion Kitabevi. 2022.
- Turan, İsmail Bahadır. "Wilsoncu Kamu Yönetiminde Alman Kökenlerin Yokluğu: Von Stein, Bluntschli ve Hegel". *SBF Dergisi*. cilt 74. sayı 4. (2019): 1269-1274.
- Vogel, Paul. *Hegels Gesellschaftsbegriff und seine geschichtliche Fortbildung durch Lorenz Stein, Marx, Engels und Lassalle*. Berlin: Pan Verlag, 1925.
- Weber, Max. Die objektivität sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis. *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*. Jahrgang/Band 19. Heft 1. (1904): 22-87.
- Wood, Allen W. *Kant*. Oxford: Blackwell. 2005.
- Zander, Jürgen. "Lorenz von Stein als Soziologe". *Tönnis-Forum: Mitglieder-Rundbrief der Ferdinand-Tönnies-Gesellschaft e.V.* Heft 1. Jahrgang 13. (2004): 33-51.

YÖNETİM BİLİMİNDE FELSEFİ KÖKENLER: HEGEL'DEN FICHTE'YE YÖNETİM VE STEIN'İN
GERÇEKLIK BİLİMİ
*PHILOSOPHICAL ORIGINS IN THE SCIENCE OF ADMINISTRATION: FROM HEGEL TO FICHTE-
ADMINISTRATION AND STEIN'S SCIENCE OF REALITY*
İsmail Bahadır TURAN